

Svante Ögren:

Kyrkokrisens början – för hundra år sedan

Under 1910-talet var det en intensiv debatt om kyrkan, religionsfriheten och relationen mellan kyrka och stat. Det var också då, när sambandet mellan församling och kommun med början i skolväsendet började upplösas, som en strävan från politiskt håll växte fram att kontrollera kyrkan.

Svante Ögren, kyrkohistoriker bosatt i Sigtuna, beskriver i detta föredrag den kris som Svenska kyrkan befann sig i under 1910-talet. Föredraget hölls ursprungligen i Uppsala våren 1986 och återges efter den utskrift som gjordes och som publicerades för första gången i Svensk Pastortidskrift i två delar i nr 25 och 26/ 2020.

En tidig traktat om kyrkan

Utgångspunkten för detta föredrag är ett dokument publicerat 1920 av tre prästmän, Carl Wilhelm Palm, Elis Schröderheim och Karl Kihlén. Dokumentet innehåller ett kyrkopolitiskt program, trettio teser om kyrkan, som kan sägas vara det första högkyrkliga kyrkoprogrammet i svensk kyrkohistoria, om man med högkyrklighet menar en liturgiskt och sakramentalt inriktad rörelse, som betonar den gemensamma allmänkyrkliga traditionen. Dokumentet beskylldes i den svenska pressen, i den mån det uppmärksammades, för ritualism, katolicism och vetenskapsfientlighet. Det senare är mycket intressant. Beskyllningen gjordes i Svensk Kyrkotidning av dess chefredaktör, Tor Andrae. Kihlén beskriver själv med en viss besvikelse i en av de traktater som kom ut i Helga korsgillet's traktatserie, som man hade grundat efter engelskt föredöme, att mottagandet var minst sagt kyligt och till något resultat ledde inte traktaten. Förankringen bland det svenska prästerskapet för de här tankarna var mycket svag. Femton år senare såg det ut på annat sätt.

Denna högkyrkliga traktat var inte det enda kyrkopolitiska program som publicerades 1920. På sensommaren 1920 samlades Allmänna Svenska Prästföreningen (ASP) i Skara till sin fjärde konferens. Föreningen hade grundats 1903, snabbt tillvunnit sig en mäktig position i svensk kyrkopolitik och omfattade större delen av det svenska prästerskapet. Över ett år tidigare hade man sammankallat till ett krismöte, januari 1919, i föreningens centralstyrelse och börjat arbeta på detta dokument, som kom till allmänhetens kännedom i augusti 1920. I dokumentet ville man försöka skapa nya former för svenskt kyrkoliv. Man ville skapa nya former för kyrkans relation till staten och man ville omdana kyrkans författningsstruktur.

Att förbereda sig inför en skilsmässa

Samma år, 1920, lanserades ett antal kyrkopolitiska riktlinjer av den lundsiska liberalteologins ledande man, Magnus Pfannenstill, i "*Kristendomen och vår tid*", den lundsiska liberalteologins organ sedan 1906. Kyrkan måste vara beredd på en kanske nära förestående skilsmässa och det gäller att skapa en organisation, som kan leda en fri kyrka in i det demokratiska samhället. Vi får inte stå handfallna, sade Pfannenstill, som de

tyska protestanterna gjorde när skilsmässan mellan stat och kyrka genomfördes i Tyskland 1919.

Dessa och likartade resonemang tas också upp av den nyblivne biskopen i Västerås, Einar Billing, i det herdabrev han kom ut med detta år. Det är av vikt, skriver Billing, ”att vi vänjer oss vid att tänka på skilsmässan från staten såsom en fullt reell möjlighet, så vi är beredda att, om religiösa skäl så kräva, beslutsamt taga steget ut.” Året förut hade Einar Billing, då ännu professor i Uppsala, tillsammans med Manfred Björkqvist och andra ledande unglyrkymän samlats på Sigtunastiftelsen och där gjort upp ett, aldrig offentligt publicerat, kyrkopolitiskt program, som man skickade till biskopsmötet.

Stockholms prästsällskap samlades 1919 och skickade en skrivelse till biskopsmötet, där man ville ha en nyorientering av förbindelsen mellan kyrka och stat, som skulle ge kyrkan större garantier och större rättigheter. I alla kyrkopolitiska läger skrevs det alltså program och i alla läger beredde man sig på en skilsmässa från staten.

Waldenström och Gottfrid Billing

Tio år tidigare, 1910, och åren dessförinnan, 1908 och 1909, hade likartade idéer framförts om ett friare förhållande mellan kyrkan och staten, men då hade förslaget mött motstånd från praktiskt taget alla läger. Alla de som 1920 yrkade på en skilsmässa eller ett friare förhållande hade då med bestämdhet tagit avstånd från den tanken. Den som framförde tanken på skilsmässa stat-kyrka åren 1908, 1909 och 1910 var frikyrkohövdingen Paul Peter Waldenström, och argumentationen var inte den vanliga frikyrkliga, den som man hade mött under sent 1800-tal. Det var inte i första hand den individuella religionsfrihetsaspekten, som man betonade, utan vad Waldenström månade om i de här förslagen till kyrkomötet var kyrkosamfundets, trossamfundet Svenska kyrkans frihet. Snart kommer skilsmässan, sa Waldenström. Det är viktigt att kyrkan i förväg garderar sig för och också påyrkar en skilsmässa från staten och själv försöker driva fram en situation. Vad var det som gjorde att Waldenström ville det? Jo, menade han, kyrkan hotas inifrån. Liberalteologin, framför allt bibelkritiken, som var en nagel i ögat på Waldenström, underminerar kyrkan som trossamfund och liberalteologin stöds av förbindelsen med staten. En präst får, sa Waldenström i kyrkomötet, förneka alla punkter i andra trosartikeln. Då händer ingenting, men vägrar han att viga sådana, som han enligt Kristi ord inte bör viga, vägrar han att utdela nattvarden till en erkänt obotfärdig syndare, då åker han in. Något sådant är ovärdigt ett trossamfund, menade Waldenström. Han ansåg sig alltså måna om kyrkans bästa, men vad sade hans motståndare?

De kom från alla läger. Den som kanske förstod honom bäst var gamle biskop Gottfrid Billing i Lund. Den liberala och socialdemokratiska tidningspressen talade 1910 om den oheliga alliansen mellan den högkyrkliga biskop Billing och frikyrkoledaren Waldenström. Även Billing talade om behovet av en större fasthet vad gällde läran. Billing pinades svårt i Lunds domkapitel av samröret med den teologiskt liberala professorsmajoriteten. Det här var under professorskapitlens tid. Där satt Pfannenstill, Herner och F A Johansson, alla lärjungar till Pehr Eklund och Schleiermacher, om man vill uttrycka det så, och gjorde livet svårt för Billing i alla sammanhang. Han hade viss förståelse för den waldenströmska ståndpunkten, men han

avvisade den i alla fall. Vi får inte glömma bort att det var Gottfrid Billing som hade drivit igenom lindringen av prästeden 1893. Friheten måste ändå växa i en folkkyrka, sade Gottfrid Billing. Vi kan inte gå med på den förslaget som det waldenströmska förslaget skulle innebära. I praktiskt taget alla andra kyrkliga kretsar var man direkt avvisande. Det gällde både lågkyrkligheten, den evangelikala, i kyrkomötet främst företrädd av professor Adolf Kolmodin och EFS-ordföranden general Rappe. Bägge månade mycket om statskyrkan med argumentet: "Har vi statskyrka kan vi också ha bevarad kristendomsundervisning i skolan." Från prästföreningshåll kunde man också möta uttalanden, som vittnade om en viss förståelse för Waldenström. Men då tänkte man framförallt kyrkorättsligt och ekonomiskt. Det här var de år då prästlönefrågan var på tapeten och man hävdade att det var viktigt att kyrkan såg om sin ekonomi, i varje fall i förhållande till staten, avgjorde äganderättsförhållanden till den kyrkliga jorden osv. Men kyrkan fick aldrig ge upp sitt herdeuppdrag för hela det svenska folket. Statskyrkan var en folkkyrka, folkkyrkan var en statskyrka, de var praktiskt taget nödvändiga delar av samma sak. De som var mest irriterade över Waldenström var liberalteologerna.

Nathan Söderblom förkunnade, att det var alldeles nödvändigt att kyrkofolket, både präster och lekmän, fick "tänka och tro fritt ut", som han uttryckte sig, "om kyrkans bekännelse." Pfannenstill rasade i kyrkomötet över obskuranternas försök att beskära den kristliga friheten, som skulle bli följden om Svenska kyrkan blev frikyrka. Man beskyllde den stackars Waldenström för katolicerande tendenser, vilket Waldenström inte hade alltför svårt att ta sig ur.

Sekulariseringen av skolan

Det som bekymrade folk mest i början av 1910-talet och som också på sätt och vis låg bakom den waldenströmska motionen, var sekulariseringen av skolan, som hade påbörjats redan i början av seklet och successivt fortsatt. År 1900 var skolan mycket nära förbunden med kyrkan. Domkapitlen var tillsynsmyndighet, bestämde kristendomsböcker osv. på alla nivåer i skolväsendet. Men snart bröts det organisatoriska sambandet mellan skola och domkapitel. År 1904 får vi en läroverksöverstyrelse, som tar ifrån domkapitlen det mesta av deras myndighet. En folkskoleöverstyrelse inrättades 1913 som från domkapitlen övertar det mesta av deras myndighet över det lägre skolväsendet. Det som kvarstod var förbindelsen mellan kyrka och skola på lokal nivå. Fortfarande var kyrkoherden självskriven ordförande i skolrådet, fortfarande valdes skolrådet av kyrkostämman såsom det gjorts ända sedan 1862, men tendenser till en uppluckring av förbindelsen fanns redan nu. År 1909 hade i de större städerna skolväsendet lagts under kommunerna, kyrkoherden var inte längre självskriven ordförande i skolstyrelsen. Det organisatoriska sambandet mellan kyrka och skola var alltså på väg att totalt upphöra. Även beträffande skolans innehåll och då framför allt kristendomsundervisningens innehåll, hade stora förändringar skett. I undervisningsplanen för den ny tillkomna realskolan, som kom 1906, hade Luthers katekes försvunnit. En likartad avkonfessionalisering av kristendomsundervisningen för hela läroverken kom 1909 och från liberalt och socialdemokratiskt håll hade framställts krav på att samma sak borde ske vad gällde folkskoleundervisningen.

Katekesen skulle bort. Detta krav understöddes från liberalteologiskt håll. Det var Nathan

Söderblom, S A Fries, Magnus Pfannenstill och Sven Herner, de ledande liberalteologerna, som hade hjälpt till att utforma undervisningsplaner för kristendomsämnet 1906 och 1909. Det var de som hade formulerat kristendomsämnets mål att ge en historisk undervisning, icke en konfessionell, att ge en religiös och etisk undervisning, inte en dogmatisk. Waldenströms motion avvisades alltså av alla tre kyrkomötena. Men saken fortsatte att diskuteras på prästmöten och prästkonferenser under hela första hälften av 1910-talet. Och där var på många håll entusiasmen för det waldenströmska förslaget större än den hade varit i kyrkomötet. Inom Svenska kyrkoförbundet, den riktning till vilken Carl Kihlén hörde, och som grundades 1910 - deras tidskrift kom några år senare - framfördes klart tankar på en skilsmässa mellan kyrka och stat redan på det här stadiet. Men det var inte bara inom denna lilla riktning - denna mycket lilla riktning om viskall vara ärliga - som sådana här tankar framkom. Redan 1909 höll kyrkoherde Carl Hasselberg ett föredrag vid Västernorrlands läns prästkonferens, där han hävdade som sin bestämda övertygelse, att kyrkan måste i varje fall i så måtto skiljas från staten, att den skulle ha rätt att besluta i sina egna inre angelägenheter och rätt att förvalta sin egen egendom.

Fria lekmannaorgan

Domprosten Söderlind skrev en prästmötesavhandling i Härnösands stift om vår kyrkas uppgift såsom folkkyrka, i vilken han visserligen sade sig vilja behålla den bestående ordningen men bestämt hävdade nödvändigheten av en reform av kyrkans organisation så att den skulle bli friare i förhållande till staten. Samma sak och på ett mer detaljerat sätt framhölls av en av de ledande bland de kyrkliga lekmännen under detta årtionde, hovrättsrådet Karl Johan Ekman, som 1913 utgav en liten skrift med titeln ”Om riktlinjer för en ny kyrkoförfattning”. Den nya kyrkoförfattningens syfte skulle, både hos den mer detaljerade Ekman och hos den mer teoretiserande Söderlind och hos Hasselberg, som nämnts tidigare, vara att ge lekmännen en större roll i kyrkan. Men det viktigaste bakomliggande syftet med dessa förslag var att dra en mera bestämd gräns gentemot staten. Var det nu så att staten höll på att demokratiseras (år 1909 hade vi fått den ekmanska rösträttsreformen) så måste också kyrkan följa efter, men den måste se till att det skedde på ett sätt som var konformt med kyrkans tro och bekännelse. För Ekman föresvävade synodalordningen som en bra modell. De tankarna hade varit uppe långt tidigare i svensk kyrkorättsdebatt. Redan på mitten av 1800-talet hade sådana som biskop Thomander, påverkade av den skotska frikyrkans författning, bl.a. påyrkat införande av en synodalförfattning. Det hade avvisats av den lundensiska högkyrkligheten såsom alltför kalvinistiskt och alltså stridande mot den lutherska kyrkans kyrkorättsliga traditioner. Men tanken hade återuppväckts på två håll i början av seklet, bl a av biskopen Lövgren i Västerås, en av förgrundsgestalterna i den svenska församlingsrörelsen. Som kyrkoherde i Gävle på 1890-talet hade skapat frivilliga lekmannaorgan vid sidan av de legala organen på församlingsnivå, alltså en organiserad församlingskärna. Detta försökte Lövgren fullfölja som biskop i Västerås och skapade en synodalordning för Västerås stift, där dessa frivilliga lekmannaorgan på lokal nivå skulle motsvaras av fria lekmannaorgan på stiftsnivå, stiftsnämnder av olika slag eller stiftskonvent. Detta fick olika namn i olika stift och det kom att följas på många håll, men aldrig så konsekvent genomfört som i Västerås. Det fullföljdes aldrig på det sätt som Lövgren hade avsett.

Syftet var alltså att skapa frivilliga lekmannarepresentationer på de olika kyrkliga nivåerna som

skulle vara ett komplement till de prästerliga representationerna på respektive nivåer. Prästmötena på stiftsnivå skulle ha stiftsmöten som komplement och på riksnivå förväntade man sig då att kyrkomötet också skulle få ett större lekmannainslag och att dessa lekmän skulle väljas från stiftsnivå. Det var alltså ett försök att skapa frivilligorgan, som sedan efter hand skulle integreras i de legala. Det var tanken. Det här skulle helt växa fram på frivillighetens plan. Liknande tankegångar framfördes också i en kyrkomötesmotion av biskop Tottie i Kalmar 1909. Han hade skrivit om detta på 1890-talet och nu ville han få det genomfört i Svenska kyrkan i akt och mening att ge kyrkan en större självständighet gentemot staten. Man skulle ge lekmännen större medinflytande inom kyrkan för att hindra lekmännens krav på medinflytande *utifrån*, från de politiska partierna, från riksdagshåll. Det var alltså det sättet att tänka sig en lösning. Men det fanns andra sätt.

Stadeners förslag

Från liberalteologiskt håll framförde man 1913 och 1914 program för lösning av förhållandet mellan kyrka och stat, som gick åt det rakt motsatta hållet. Där ville man ta ifrån de existerande legala organen all deras makt. Den på den tiden liberalteologiske och politiskt liberale Stadener (han blev senare såväl gammalkyrklig som högerman) skriver redan 1912 i "Kristendomen och vår tid" om att kyrkan måste förstatligas. Som liberal riksdagsman framlägger han detta program i motionsform 1913, egendomligt nog i samverkan med en annan liberal riksdagsman som tillika var predikant i missionsförbundet. Tanken var att riksdagen skulle överta all kyrkopolitik, som Stadener sade. Den kyrkopolitiska makten skulle samlas hos riksdagen. Riksdagen skulle demokratisera kyrkoväsendet, vilket i första hand innebar att man skulle genomföra en total frihet inom kyrkosamfundet, dvs inom den statliga kyrkoorganisationen.

Den totala religionsfriheten för protestanter skulle genomföras på församlingsnivå. Inom den territoriella församlingen skulle finnas vad Stadener kallade individualförsamlingar, som människor alltså kunde sluta sig samman till, dvs det skulle vara frikyrkoförsamlingar. Lokalförsamlingen skulle alltså vara en paraplyorganisation för skiftande individualförsamlingar. Prästen skulle vara statstjänsteman, anställd för att vårda religionsväsendet och religionsfriheten skulle vara total för protestanter. Katoliker och buddhister måste, som Stadener uttryckte det, stanna utanför.

Denna tanke är mycket intressant, för den dyker upp i ett långt senare skede. Den utgör faktiskt grundstommen i det förslag som dissenterlagskommittéer framlägger 1949, men där får den tanken så mycket skäll att den snabbt försvinner och 1951 års religionsfrihetslag kommer att bygga på helt andra principer.

Likande tankar som Stadener framförde en annan liberalteolog, som var på väg uppåt, nämligen Emanuel Linderholm, år 1915. Det gäller att ta tillvara frikyrklighetens entusiasm, men det gäller att hindra dess obskurantism, sade Linderholm. Det kunde man göra genom denna kombination av fria församlingar inom territorialförsamlingens ram. Det här var naturligtvis tankegångar som var helt främmande för den stora mängden av präster och kyrkans vänner, som man uttryckte sig.

Statlig styrning

Ett prästmöte hölls i Uppsala 1915. Prästmötesavhandlingen behandlade kyrka och stat. Den var skriven av Oscar Bensow, som tillhörde Svenska kyrkoförbundet. Oscar Bensow höll också ett längre anförande vid prästmötet om hur förhållandet mellan kyrka och stat skulle vara organiserat. Egentligen utgör Bensows avhandling den teoretiska bakgrunden, om man så vill, till de trettio teserna av år 1920. Den dag, säger Benson, som den politiska vänstern är herre i Sverige, kommer vi att få en *caesaropapism* av modernaste slag. Det måste vi akta oss för. Och där kunde han naturligtvis peka på sådana saker som Stadeners förslag. Däremot var det naturligtvis inom socialdemokratien inte många som vid det här laget hävdade en sådan uppfattning. Tvärtom hade den svenska socialdemokratiens officiella linje, i varje fall sedan år 1900, då Hjalmar Branting svängde om, varit religiös neutralitet.

En tidigare, under 1880- och 1890-talen, starkt religionskritisk linje hade under partiledarens ändrade signaler förbytt till religiös neutralitet, där man framför allt framhävde religionsfrihetsprincipen. Vi kan mycket väl ha kristna arbetare i våra led, sade Branting, men stat och kyrka skall skiljas åt, inte därför att vi är fientliga mot religionen utan därför att vi vill uppfylla religionsfrihetens principer. De kvarvarande religionsfientliga dragen hittar man framför allt inom det vänstersocialistiska parti som år 1917 bryter sig ut ur moderpartiet.

Men det fanns också en annan tankegång, den statskyrkliga, den *cesaropapistiska*, som Bensow fruktade, även om den var en ganska smal fåra i det socialdemokratiska tänkandet än så länge. Den företrädde framför allt av chefredaktören för Arbetarbladet i Gävle, N S Norling, som i sin tidning år 1913 hävdade att det vore dårskap av socialdemokratien att överlåta hela religionssektorn åt den fria företagsamheten. Det skulle strida mot socialdemokratiens intentioner att med sin uppfattning påverka landets kulturliv. Man kan inte överlåta religionsvården åt religiösa obskurantister av typ Waldenström. Det var ett sätt att resonera, som vi har mött tidigare hos Pfannenstill och som vi i slutet av 1910-talet möter hos socialdemokratiska präster som Ernst Klefbeck, Harald Hallén och Karl Sandegren, som framförde detta i riksdagen.

Den så fruktade *cesaropapismen* var, sade Bensow, inte bara ett politiskt parti utan också en världsåskådning. Religionsfriheten i kyrkan, som eftersträvades från liberalteologiskt håll, ledde till allvarliga missförhållanden, särskilt som kyrkotukten inte längre kunde utövas. Lärofriheten utgör ingen allmän rättighet för präster och kyrkfolk, kyrkan är ett trossamfund, säger Bensow. Prästerna måste följa kyrkans lära. De har lovat att göra det och de har betalt för det. För att kunna klara det liberalteologiska hotet - där var hans bedömning likartad Waldenströms - måste kyrkan kräva obetingad självständighet i inre frågor. Samverkan mellan kyrka och stat var bäst, men bara om kyrkan garanterades full inre frihet. Så sade Bensow 1915. Söderblom, då nybliven ärkebiskop, sade ingenting. Han hade en annan uppfattning, som han hade framfört redan före 1910-talet och som han framförde så sent som i sin bok "Religionen och staten" år 1918, nämligen att förbindelsen mellan stat och kyrka var nödvändig för att staten genom sin auktoritet skulle hindra religiösa avarter och värna om den vetenskapliga forskningens frihet.

Vänsterregeringen 1918

Tre år efter det att Bensow hade ventilerat sin prästmötesavhandling i Uppsala får Sverige en vänsterregering. De grupper kommer till makten, som Bensow väntade skulle införa en caesaropapism av modernaste slag. Det ser till en början inte ut så. Kort efter regerings-tillträdet i december 1918 manar den unge socialdemokratiska tidningsmannen Arthur Engberg i en artikelserie i tidningen Arbetet till kulturkamp mot Svenska kyrkan. För honom - liksom för Bensow två år tidigare - är det fråga om en världsåskådningskamp, en livsåskådningskamp. Kyrka och socialdemokrati är oförenliga, de är som eld och vatten, skriver Engberg.

I januari 1918, i den första riksdagen under den nya vänsterregeringens tid, framläggs också en stor mängd motioner som vittnar om att man ämnar begynna kulturkampen. Från socialistiskt håll framläggs två motioner om skilsmässa mellan stat och kyrka. Ett stort antal motioner från både liberalt och socialdemokratiskt håll framläggs om kristendomsämnets omläggning i folkskolan efter olika principer, antingen till religiös neutralitet eller i varje fall till konfessionellt neutral undervisning. Men fortfarande råder den gamla författningen med stark högermajoritet i första kammaren och alla dessa låt oss kalla dem kulturkampsmotioner faller.

Praktiskt taget alla grupper inom kyrkan protesterar mot dessa motioner. I alla kyrkliga tidningar, i inlägg i den kyrkliga pressen, vänder man sig mot att bryta förbindelsen stat-kyrka. Liberalteologerna i "Kristendomen och vår tid", de konfessionellt inriktade lutherska kretsarna inom Allmänna svenska prästförbundet, Svensk Kyrkotidnings chefredaktör, den mycket militante Erik Meurling, manar till korståg mot de nya tankarna, som vill riva ner kyrkans roll som folkfostrare. Han manar de svenska prästerna att gå ut till folket i stugorna och tala om för dem vilken stor glädje och nytta de har av Svenska kyrkan som statskyrka och som folkfostrare. Motionerna hade fallit. Det kanske inte var omedelbart förestående med en omvälvning.

Ny författning

Men så kommer de politiska omvälvningarna på senhösten 1918. Till ackompanjemang av tronernas fall nere på kontinenten omdanas den svenska författningen. Högerpartiet förmås att acceptera en demokratisering. Den allmänna och lika rösträtten för kvinnor och män införs. Och nu är det att förvänta att, när den nya riksdagen, grundad på den nya rösträttsprincipen, sammanträder, då skall allt detta hända, som har förebådats i 1918 års motioner. Den tidigare så betryggande högermajoriteten i första kammaren, som stod som en hämsko för försök att förändra Svenska kyrkans roll i samhället, kommer att vara borta. När som helst kommer skilsmässan. Till råga på allt så har det trätt fram en yngre grupp frikyrkömän, som är minst lika militanta som Arthur Engberg och hans meningsfränder. Waldenström är död. Han dog 1917 och vi har fått en grupp ledande unga frikyrkliga akademiker, fostrade i Fria kristliga studentförbundet i Uppsala. De stöder tanken på en direkt skilsmässa mellan kyrka och stat. Den mest militante av dem, lidingöläraren Sven Isborg, skriver att först bör skilsmässan genomföras, sedan skall staten ta kyrkans egendom och sedan skall staten dela ut kyrkobyggnaderna till de trossamfund som är störst på platsen, underförstått i många fall Svenska missionsförbundet. Bland de unga männen fanns nämligen också tanken att de frikyrkliga skulle sluta sig samman i en stor frikyrka, omfattande alla frikyrkliga i riket, som så att säga skulle ta hand om den andliga verksamheten, när man bara hade fått bort statskyrkan.

Nu vidtar en febril aktivitet i alla kyrkliga läger. Den myndige ASP-generalen, den nyvordne biskopen i Växjö, Ludvig Lindberg, inkallar ASP:s centralstyrelse i januari 1919. Det han fruktade i sitt herdabrev 1917 har nu besannats – ”att Herodes och Pilatus, socialdemokraterna och de frikyrkliga ska finna varandra”.

Ungefär samtidigt sammanträder unglyrklyghetens ledande män i Sigtuna för att utforma ett arbetsprogram för hur man skall möta den hotande faran. Man är i Sigtuna överens om att man skall försöka bibehålla förbindelsen med staten, om det går. Ungefär samtidigt har Weimarrepubliken lakoniskt förklarat *Es besteht keine Staatskirche* – det finns ingen statskyrka. Men det gällde att hitta regler för gränsdragningen mot staten och det gällde att skapa demokratiska kyrkliga organ och en övergripande kyrkostyrelse, antingen i form av biskopsmötet eller ett biskopsmöte förstärkt med juridisk expertis och lekmanrepresentanter.

I England hade samma år, 1919, den av huvudsakligen högkyrkliga, framför allt biskop William Temple, ledda *Life and Liberty Movement* efter två års intensivt arbete lyckats skapa en synodalorganisation för den engelska kyrkan med ett kyrkomöte, *National Assembly of the Church of England*, i toppen. Om denna verksamhet skriver den unge kyrkohistorikern Yngve Brilioth en manande artikel i Svensk Tidskrift 1919, där han klart utsäger att här har vi en väg, som vi också kan gå fram på för att skapa en självständig kyrka.

Engbergs utspel

Men innan dessa program och alla dessa resonemang riktigt har kunnat konkretiseras till någonting, så händer ännu farligare saker. Engberg, som tidigare argumenterat för en omedelbar skilsmässa, svänger i slutet av 1919 och kommer på att det kan vara bra att behålla statskyrkan ett tag till "tills vi har omdanat den så att vi törs släppa den loss, dvs till dess att vi har fått bort obskuranterna och fått fram en modern teologi. Till den änden måste vi avskaffa kyrkans självständiga organ". Stadeners och Linderholms tankar från några år tidigare kommer fram här. Engberg motionerar i riksdagen 1920 om avskaffande av kyrkomötets vetorätt. Ungefär samtidigt sammanträder den socialdemokratiska partikongressen för att formulera det nya efterkrigsprogrammet. I detta program bibehålls kravet på skilsmässa mellan stat och kyrka, men med tillägget "av kyrkan disponerade egendomar stannar vid skilsmässan i statens ägo".

Nu blir det återigen akutmöten i de olika kyrkliga lägren. Här hotas inte bara kyrkomötets medverkan i den kyrkliga lagstiftningen, här hotas också kyrkans egendom, den ekonomiska grundvalen för kyrkans självständighet. Nu slutar Nathan Söderblom att tro på staten.

Nathan Söderblom försökte - som Lenhammar visat i sin undersökning av Allmänna kyrkliga mötet - matcha Allmänna kyrkliga mötet som en sorts folklig variant av kyrkomötet, dock utan att under hela sin ärkebiskopstid lyckas.

Vid det Allmänna kyrkliga mötet i Stockholm 1920, som Söderblom gör till en stort upplagd propagandaoffensiv för kyrkans frihet och för möjligheten av ett samarbete mellan kyrka och

socialdemokrati, betonar talare efter talare - inte minst ärkebiskopen själv - kyrkans värde som moralisk samhällsfaktor, dess historiska frihet gentemot staten, men också att det finns gränser. Det finns gränser för hur långt kyrkan kan gå i anpassning, säger ärkebiskopen. Den situationen kan komma, ja, den är hart nära - om inte socialdemokratin drar tillbaka sin vilja att inskränka kyrkans frihet både på det ekonomiska och på det legala området - att kyrkan själv bryter sig ut. Kan man i Tyskland, så kan man här; kan man i England och i Finland (där författningsdiskussionerna var igång), så kan man göra det också i Sverige. Även den liberale Pfannenstill har plötsligt tappat tron på statens gagneliga verksamhet för kyrkan. Det är en beslutsam enighet mellan alla grupperingar om att begära skilsmässa från en oefterrättlig stat om den försöker driva frågor som Engberg och socialdemokratin gör sig till tolk för. En stor enighet i protesten alltså. Det är i det sammanhanget man får se Kihléns trettio teser och just då var de inte så märkliga, i varje fall inte de tio första. De tjugo andra, som handlade om de teologiska frågorna, var naturligtvis mycket uppseendeväckande.

Kortvarig enighet

Men den här enigheten räcker inte länge. Det är precis som i den tyska bekännelsekyrkan på 1930-talet - man kunde enas om att säga nej till någonting. Bekännelsekyrkan kunde enas om att säga nej till nazifieringen av den kristna teologin, men när det blev fråga om att på ett positivt sätt bestämma kyrkans innehåll och kyrkans författning, då vet vi att den tyska bekännelsekyrkan gick isär. Så var det också med denna snabbt hoprafsade, nervösa kyrkliga opinion, som vi ser under 1920. När det värsta hotet försvann, och det gick väldigt fort, därför att den socialdemokratiska regeringen bara höll sig några månader sommaren 1920 och sedan var tvungen att avgå. När det sedan bildades socialdemokratiska regeringar hade de tillräckligt att göra med den ekonomiska efterkrigs krisen och, framför allt, man kom aldrig i en sådan maktposition igen.

Så snart den mest farliga situationen, det största hotet, var borta så visade det sig att enigheten inte bestod. Nästan ingenting av det krav på en självständigare ställning för kyrkan, som fanns med i alla dessa program, lyckades man genomföra. Två saker lyckades man genomföra under mellankrigstiden och det var genom Stadener, nu bliven gammalkyrklig och ansedd som en av den lutherska konfessionalismens främsta företrädare och som sådan lanserad som ärkebiskopskandidat efter Söderblom. Han blev av en tillfällighet liberal ecklesiastikminister 1930 och lyckades genom ett mycket kraftfullt arbete, beledsagat av en hel del mygel, åstadkomma den egendomsreform, som enligt hans mening (och sannolikt hade han rätt) räddade kyrkans egendom gentemot statliga angrepp. Vi vet ju alla att den stadenerska egendomsreformen innebar att man överförde förvaltningen av kyrkoegendomen tillbaka till församlingarna från den centrala förvaltningsform, som hade kommit till stånd 1910.

Den andra reform som fanns med i dessa program, och som man lyckades genomföra, var en reform av domkapitlen. Vi fick en ny domkapitelsordning 1937, som gav ett visst inflytande åt de kyrkliga lekmännen (en blek avbild av den synodala form som såväl Brilioth som ASP hade tänkt sig 1919 och 1920).

När faran var över visade sig den teologiska splittringen. Mitt under krisperioden i slutet av

1910-talet kommer det nya signaler från liberalteologiskt håll. Emanuel Linderholm utger 1919 i en essäsamling den lilla uppsatsen "Från dogma till evangelium". I den uppsatsen uppställer Linderholm målet för den moderna teologin (han ville inte kalla sig liberalteolog utan nyprotestant). Den nyprotestantiska teologin skulle fortsätta Luthers reformation, fortsätta Luthers intentioner. Det som Luther själv, fångad i sin tids vanföreställningar, inte hade förstått, skulle man nu ta upp igen. Det gällde att (och här ser vi att bakgrunden till det linderholmska reformationsverket ligger hos bland andra Harnack och det sena 1800-talets tyska liberalteologer) "befria kyrkans förkunnelse, kyrkans bekännelse, kyrkans sakramentsförvaltning från de hellenistiska mysteriereligionernas fördärliga inflytande". Det här väckte ramaskrin, naturligtvis, inte bara hos kretsarna kring Karl Kihlén och Elis Schröderheim. Hela ASP rasade. Det svenska prästförbundet skickade ut en stor protestskrivelse mot de här tankegångarna. Nathan Söderblom inbjöd Emanuel Linderholm att predika i Uppsala domkyrka. Under sådana förutsättningar var naturligtvis möjligheten att fortsätta ett enigt arbete för en friare svensk kyrka mycket små.

Man kan sammanfattningsvis säga att 1910-talet beredde för den svenska kyrkan en dittills aldrig upplevd krissituation. Det var den första allvarliga konflikten med den moderna demokratiska, mot religiös neutralitet syftande, staten. Det största, det mest akuta hotet avvärdades. Måhända till dels genom den tillfälligt gemensamma insatsen, men till en enad positiv aktion vad gällde kyrkans frihet och vad gällde kyrkans strukturella omvandling och tanken på en ny kyrklig författning kom man egentligen inte. Och dithän har vi ju inte kommit ännu!

1986